

רב שרירא גאון ורב האי גאון: צרור תשובות

שמחה עמנואל*

גניזת קהיר הביאה לפתחנו אוצר בלום של תשובות שכתבו גאוני בבל. לאוצר זה, שעדיין מפכה והולך, אני מבקש לצרף בזה צרור קטן של תשובות נוספות, פרי עטם של רב שרירא גאון ורב האי גאון.¹

א. תשובת רב שרירא גאון: דיני חבלות בזמן הזה

מבוא

להלן יידונו שלושה קטעי גניזה, שצירופם מביא בפנינו שני דפים רצופים:

1. אוקספורד, בודלי Ms. Heb. f. 103, דף 13 (חלקו העליון של הדף הראשון).
2. קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 312.80 (חלקו התחתון של הדף הראשון).
3. שם, T-S F 5.15 (הדף השני).

שני הדפים מכילים תשובה אחת של רב שרירא גאון. תשובה זו מצויה כבר בידינו בקובץ 'שערי צדק'², והמעייין במקבילה שבדפוס עשוי להתרשם כי לפניו תשובה מלאה, מראשה ועד סופה. אך קטעי הגניזה מלמדים כי העורך של הקובץ הנדפס הביא רק את החלק הראשון של התשובה והשמיט את המשכה. חלק מהחסר ניתן למצוא בקטעי הגניזה שלפנינו, אך הם נקטעים לפני סופה של התשובה, וסיומה עדיין חסר.³

*

* החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים. המאמר נכתב במסגרת הקתדרה לקודיקולוגיה ופלאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית בירושלים.
1 תיקונים שהוסיפו הסופרים בגיליון או בין השיטין הובאו להלן בתוך סוגריים מסולסלים, והשלמות שלי לפגמים בכתב היד הובאו בתוך סוגריים מרובעים. קריאות מסופקות הובאו באות **חלולה**. הסופרים ניקדו לעתים אותיות אחרות, וניקוד זה נשמר גם במהדורה שלהלן.
2 תשובות הגאונים שערי צדק, שאלוניקי תקנ"ב, חלק ד, שער א, סי' יט.
3 ייתכן שיש בידינו קטעי גניזה נוספים של תשובות גאונים בכתב ידו של הסופר שלנו, אך הם אינם מצטרפים לשני הדפים המתפרסמים כאן. ראה למשל: ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2572.1A-1B; ENA 3584.13.

התשובה שלפנינו דנה בנושא שהעסיק מאוד את גאוני בבל: היאך אפשר לדון דיני ממונות בזמן הזה, כאשר אין חכמים שנשמכו דור אחר דור.⁴ עניין זה נידון בהרחבה כבר בתלמוד הבבלי, ולדברי רבא 'נזקי אדם באדם [...] אין גובין אותו בבבל'. אמוראים אחרים הסבירו כי במקרים מסוימים, חכמים שאינם סמוכים יכולים להיחשב כידם הארוכה של חכמים סמוכים ('עבדינן שליחותיהו') ולדון בחלק מדיני ממונות. אך אמוראים אלו קבעו במפורש כי ניתן לעשות זאת רק בצירוף של שני תנאים: דבר שכיח, שיש בו חסרון כיס. האמוראים אף הגדירו במדויק מה שכיח ומה לא שכיח, ואדם שחבל בחברו הוגדר במפורש בתלמוד הבבלי כדבר שאיננו שכיח, שאין לדון אותו בבבל.⁵ המצב האידיאלי המתואר בתלמוד, שנוזקי אדם באדם אינם שכיחים, לא האריך ימים. בתקופת הגאונים, וגם לאחריה, חבלות היו מעשים שבכל יום,⁶ אך חכמים מצאו שאמוראי בבל לא הותירו סמכות בידם להעניש את העבריינים.

גאוני בבל הרבו לדון בפתרון תסבוכת זו. כבר במאה האחת עשרה אסף ר' שמואל הנגיד קובץ מרשים של תשובות בנושא זה,⁷ ואוסף נכבד עוד יותר של דיונים הביא בנימין מנשה לוי באוצר הגאונים.⁸ חוקרים שונים כבר עסקו בדיוניהם של גאוני בבל בסוגיה זו, ולא אחזור על כל דבריהם.⁹ לענייננו חשוב התקדים שקבע רב צדוק, גאון סורא בשנות העשרים של המאה התשיעית. פסקו של רב צדוק נזכר לראשונה לאחר כשני דורות על ידי רב נטרונאי גאון, שסיפר:

כך היה מעשה, באחד שהפיל שנו של חברו ובאו לדין לפני אדוננו מר רב צדוק גאון זכר קדוש לברכה, ואמר לו: דמי שן אין לנו לקצוב, אלא חתך עליו הדין לפייסו, בדברים או בממון, אם מעט ואם הרבה, שלא ירבו חובלין זה בזה בישראל. ולמדו בתי דינין ולמדנו ממנו, וכך אנו דינין.¹⁰

⁴ אינני מכריע כאן בשאלה מתי פסקה הסמיכה. הרמב"ן כתב בספר הזכות (גיטין, דף יח ע"א ברי"ף) כי היה זה בשנת תר"ע לשטרות (359 לספירת הנוצרים), בימי הלל [השלישי], בן רבי יהודה נשיאה [השלישי], דהיינו מיד לאחר ימי רבא, שנפטר בשנת תרס"ג לשטרות (ראה אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוי, חיפה תרפ"א, עמ' 89). אך רמב"ן הסתמך כנראה על תשובה של רב האי, שבה נזכרת שנת תר"ע לשטרות רק בהקשר של קביעת הלוח; הרמב"ן עצמו אף כתב בחיבורים אחרים שלו, כי בשנת תר"ע נקבע הלוח, ותו לא. ולפיכך יש מקום לפקפק במסורת זו (וראה גם שו"ת הרשב"א, מהדורת א' זלזניק, ירושלים תשנ"ז-תשס"ה, ח"ד, סוף סי' רנד: 'וקבלה היא בידינו, שהסדר הזה [=סדר המועדות] תקנו הלל בנו של רבינו הקדוש [!]. אבל לא ידעתי שום מקום לדבר זה'). על הפסקת הסמיכה ועל חוסר הבהירות בדברי הרמב"ן ראה: ח"י בורנשטיין, 'משפט הסמיכה וקורותיה', התקופה, ד (תרע"ט), עמ' 409-404; S. Stern, *Calendar and Community: A History of the Jewish Calendar, Second Century BCE-Tenth Century CE*, Oxford 2001, pp. 175-179.

⁵ בבלי בבא קמא פד ע"א-ע"ב.

⁶ ראה להלן, ליד הערה 17.

⁷ 'כך ראינו לראשונים מפורש בתשובות שכתב הנגיד ז"ל: תשובה לרב צמח [...] ועוד תשובה לרב שר שלום [...] ולר' נטרונאי [...] ור' שרירא ז"ל אמר [...] אלו דברי הראשונים ז"ל' (רמב"ן, הזכות, כתובות, דף יד ע"ב-טו ע"א בדפוס וילנה; ומשמ: מ' מרגליות, הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 162-163, סי' מט).

⁸ אוצר הגאונים, מהדורת ב"מ לוי, חיפה וירושלים תרפ"ח-תש"ג, כתובות, התשובות, סי' רס-רע. שלל המקורות שעמד לפני לוי הטעה אותו. לעתים הוא הביא שתי מקבילות של תשובה אחת כאילו הן שתי תשובות שונות, ולעתים להיפך – צירף למקום אחד שתי תשובות שונות. ראה י' ברודי, 'דיני חבלות בבבל בתקופת הגאונים', ש' יפת (עורכת), מחקרים במקרא ובתלמוד, הרצאות ימי העיון ביובל הששים של המכון למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 87-97. וראה גם להלן, הערה 16.

⁹ ח' טיקוצינסקי, תקנות הגאונים, תרגם לעברית מ' חבצלת, ירושלים וניו יורק תש"כ, עמ' 70-73; א' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א, עמ' 97-122; ברודי (לעיל, הערה 8); ע' רדזינר, דיני קנסות: מחקר במשפט התלמוד, ירושלים תשע"ד, עמ' 195-235.

¹⁰ תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, סי' שכט.

רב צדוק גאון לא היה רשאי לחייב את החובל בתשלומים הנקובים במשנה ובתלמוד, שהרי כזכור אין לדון דיני חבלות בבבל. רב צדוק בחר אפוא לחייב את החובל לפייס את הנחבל, בכל דרך שימצא לנכון. רב צמח גאון העיד על שכלול מסוים של השיטה – שימוש בנידוי:

שלא יהא חוטא נשכר ושלא יהו בני ישראל פרוצים בנזיקין, שכיון שהם יודעים שאין מגבין קנסות בבבל שולחין יד זה בזה, נהגו חכמים האחרונים לנדותו עד שהוא מפייסו בממון או שירבה עליו ריעים ויפייסו בדברים.¹¹

רב צדוק, רב נטרונאי ורב צמח [בר חיים] כיהנו שלושתם כגאונים בישיבת סורא במאה התשיעית.¹² גאוני פומבדיתא אחזו אף הם בדרך דומה, ורב חנניה פסק במחצית הראשונה של המאה העשירית:

היום אין אנו דנין דיני קנסות ואין אנו מגבין בבבל לא קנס ולא חבלות ולא בשת, וכן בשאר ארצות [...] ועוד אנו אומרין אמר רבא נזקי שור בשור ושור באדם גובין אותו בבבל. אדם באדם ואדם בשור אין גובין אותו בבבל, וכן בשת נמי אין אנו מגבין בבבל [...] אף על פי שאין אנו מגבין, מנדין אותו עד שיפייס את חברו בממון או עד שירבה עליו רעים [...].¹³

רב שרירא, בנו של רב חנניה, נשאל אף הוא בנושא זה. השאלה שנשלחה אליו ותשובתו של הגאון המתפרסמת להלן מציגות בבירור את השתרשותו של הפתרון החדש, מחד גיסא, ואת הבעיות החדשות שהוא עורר, מאידך גיסא. מתברר כי אנשים שנחבלו, שעד לא מכבר לא זכו לשום פיצוי כספי, השכילו לנצל את הפתרון החדש כדי להפוך את הקערה על פיה ולצאת ברכוש גדול, הרבה מעבר למה שהגיע להם מדין המשנה והתלמוד. גאוני בבל הטילו נידוי על החובל עד שירצה את חברו, והנחבל ניצל זאת ודרש סכומי עתק מהחובל, שאם לא כן לא ימחל לו וישאירנו בנידוי. בתשובתו רב שרירא מציע מהלך מורכב. לדבריו, בית דין מטילין נידוי על החובל, ואף מחליטים בינם לבין עצמם מהו סכום הפיצוי הסביר, מבלי לגלות לאיש מהצדדים מהו הסכום שעלה בדעתם. אם יציע החובל פיצוי בערך כסכום שחשבו עליו בית הדין, הם יתירו את הנידוי ולא יתחשבו בסירובו של הנחבל להתרצות. ואם יציע החובל סכום נמוך ממה שחשבו עליו בית הדין, יישאר הנידוי בתוקף, עד שהחובל יעלה הצעה טובה יותר.

הפתרון שמצא רב שרירא לבעיה החדשה התקבל על דעתם של חכמים נוספים. הרי"ף פסק כן הלכה למעשה, אם כי לא הזכיר את רב שרירא בשמו, וכתב: 'מנהג שתי ישיבות שאע"פ שאין גובין קנס בבבל מנדין אותו עד דמפייס ליה לבעל דיניה. וכד יהיב ליה שיעור מאי דחזי למיתב ליה שרו ליה לאלתר, בין איפייס מארי דיניה בין לא איפייס'.¹⁴ הרמב"ן הביא את דברי רב שרירא גאון

¹¹ תשובות הגאונים חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג, סי' ס (ובמקבילות; ראה אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סי' רס, הערה א). לוי (שם) לא הציג את הדברים כהוגן; ראה ברודי (לעיל, הערה 8). וראה גם אוצר הגאונים, שם, סי' רסד.

¹² שרגא אברמסון טען כי רב צמח הוא רב צמח בן שלמה, אב בית הדין של ישיבת ראש הגולה במאה התשיעית (ש' אברמסון, 'סידור רב עמרם גאון', בספרו: מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"ף, עמ' 109-112). המאמר נמצא בעיזבוננו של אברמסון ולא נדפס בחייו). ישיבת ראש הגולה קשורה הייתה בישיבת סורא. ראה י' ברודי, ציון בין הפרת לחידקל: עולמם של גאוני בבל, ירושלים תשע"ו, עמ' 61-62. על רב צמח בן שלמה ראה ברודי, שם, עמ' 42; ש' עמנואל, מגנזי אירופה, ב, ירושלים תשע"ט, עמ' 151; ושם ספרות נוספת.

¹³ שערי צדק (לעיל, הערה 2), חלק ד, שער א, סי' יג; אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סי' רע.

¹⁴ רי"ף, בבא קמא, דף ל' ע"ב בדפוס וילנה.

ביתר אריכות ממה שהביא הרי"ף, אם כי בנוסח מקוצר מזה שמצוי בקובץ שערי צדק. וממנו נטלו חכמים אחרים.¹⁵

הפתרון שהציע רב שרירא גאון מסורבל למדי, ואין זה מפתיע שחכמים אחרים חיפשו ומצאו פתרונות אחרים. ראשון שבהם הוא רב האי, בנו של רב שרירא. תשובתו של רב האי הגיעה לידינו רק בנוסח מקוצר, בזו הלשון:

שאלה זו מרב האי גאון ז"ל. אמור רבנן דאין דיני קנסות בבבל ולא גזלות וחבלות וכל שכן בשאר ארצות; החובל בחברו בזמן הזה, כגון צרם אזנו או קטע ראש חוטמו או אחד מן ראשי איבריו, מה יעשה באותו החובל. תשובה. קנסות לא מגבינן. וחבלות, **אם דבר שיש לו רפואה ושבת, מגבינן בזמן הזה**, אבל דבר אחר אין מגבין אלא מנדין אותו. וגזלות מגבינן שפיר אפי' שוה פרוטה.¹⁶

רב האי פסק אפוא שגם אם אי אפשר לחייב את החובל בנזק, בצער ובבושת, עדיין אפשר לחייבו לשלם רפואה ושבת - ונתן בזה לבתי הדין כלי, גם אם חלקי, להתמודדות נאותה עם אֵלִמים. נוסח מלא יותר של תשובת רב האי עמד כנראה לפני הרמב"ם, והוא בחר לשלב את שני הפתרונות – זה של רב האי וזה של רב שרירא. וכך כתב הרמב"ם:

אדם שחבל בחבירו אין גובין הנזק והצער והבשת שהוא חייב בהן דייני חוצה לארץ, אבל **שבת ורפוי גובין מפני שיש בהן חסרון כס, וכן הורו הגאונים ואמרו שמעשים בכל יום לגבות שבת ורפוי בבבל...**

מנהג הישיבות בחוצה לארץ, אף על פי שאין גובין שם קנס, מנדין אותו עד שיפייס לבעל דינו או יעלה עמו לדין לארץ ישראל, וכיון שיתן לו שיעור הראוי לו מתירין נדויו, בין שנתפייס בעל דינו בין שלא נתפייס.¹⁷

המהדורה

להלן מתפרסמת תשובתו של רב שרירא על פי שלושת קטעי הגניזה הנזכרים. הדף הקודם, שבו היו השורות הראשונות של השאלה, עדיין לא התגלה. ולפיכך השלמתי את החסר מתוך קובץ 'שערי צדק'.¹⁸ סיומה של התשובה חסר גם הוא בקטעי הגניזה, ואין לדעת כמה חסר בתשובה שלפנינו.

[רבינו שרירא ז"ל. וששאלתם לענין קנסות דאמור רבנן אין גובין אותן בבבל, וכל שכן בשאר ארצות, החובל בחברו ונתחייב נדוי עד שירצה את חבירו, ואמר איני מקבל עלי נדוי, ואמר הריני מפייס אותו ומפייסו בחומר כל קנסות שחייבו חכמים, והנחבל לא רצה להתפייס או שבקש]

¹⁵ ראה רמב"ן (לעיל, הערה 7); אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סי' רסז, הערה ב והערה ד; חידושי הרשב"א מסכת כתובות, מהדורת ש' רפאל וי"ד אילן, ירושלים תש"ע, מא ע"ב (עמ' שמז-שמח).

¹⁶ כ"י פרמה, ספריית פלטינה Parm. 3525 (ריצ'לר 867), דף לד ע"א, סי' נח; טור, חושן משפט, סוף סי' תכ. במקבילות אחרות התשובה מובאת בעילום שם: שערי צדק (לעיל, הערה 2), חלק ד, שער ראשון, סי' א; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4^o8859 (לשעבר: מונטיפיורי 98), דף א1, סי' א (הוא כ"י שזח"ה הנזכר בטעות אצל לוי, אוצר הגאונים, בבא קמא, הוספות ותקונים, עמ' 167. כפי הנראה החליף לוי בין כ"י זה לכ"י פרמה, שבו נמצא הייחוס לרב האי); מעשה הגאונים, מהדורת א' עפשטיין וי' פריימן, ברלין תר"ע, עמ' 70 וספר הפרדס, מהדורת ח"י עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד, עמ' פג ('בתשובות שאילות מצאתי'). לוי (אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סי' רסד, הערה ה) ראה בטעות תשובה זו כנוסח מקוצר ומעובד של תשובת רב צמח (לעיל, הערה 11).

¹⁷ משנה תורה, הלכות סנהדרין, ה, הל' י והל' יז.

¹⁸ ראה לעיל, הערה 2.

<דף 1 ע"א>¹⁹

ממנו הנחבל ממון הרבה ולא רצה ליתן לו
אלא דמי ניזקו, או שהיה²⁰ אחד זקנו או שער
ראשו שלחברו או רקק בפניו, וקם הוא
וסימה את עינו ונתחייבו שניהם נידוי, אמ'
לו בעל הבשת איני מוחל לך בשת שלי עד
שתמחול לי אתה נזק עין שלך, הולך נזק
עינו שלזה בבשתו שלזה, או היאך הדין.
כך ראינו כי מעיקר הדין המקום
גורם לגבות קנסות, לפיכך אין גובין לא
בבבל ולא בשאר מקומות, ולא עוד אילא
שאינו²¹ דבר קצוב אלא הכל לפי [המביי] ש
[והמתבייש ו] לפי הצ[ער וה]נזק והריפוי
[ו]השבת [והבשת, ולא מצינו בתלמו]ד לנדותו אלא
[דמס] ליק הזקיה [מד]ר' נתן, דתניא ר'
נתן אומ' מ[נין של]א יגדל אדם כלב רע בתוך
בי[תו ול]א יעמיד סולם רעוע בתוך ביתו
[שנא]מ' ל[א ת]שים דמים בביתך, וסמכו מיכן

<דף 1 ע"ב>

חכמים אחרונים וראשי ישיבות בזמן שראו
הפסד גדול באשר אין קנסות נגבין כן,
ועשו תקנה לנדות את החובל עד שהוא
מפייס את הנחבל. ולא עשו כך להיות
תקנה שלהן חמורה מעיקר הדין, גם לא
כדין, אלא מעוטה ממנו, והדין חמור הרבה.
לפיכך אם אמר הנחבל איני מתפייס אלא
בממון הרבה אין שומעין לו ואין פונים
לדבריו, אלא משערין הם בלבם לפי
דעתן, אם בושט בלבד לפי זה ולפי זה
[ואם] חמשה דברים כל אחד כמשפטו
כאשר²² ראו, ואומרין דברים מפורשים
כי עסק זה א[מרה תורה עד ה]אלוהים
יבא, ואנו אין אנ[ו] כד[אי להקרא] אלוהים
בדבר זה ולא לנו לשפוט ב[זא]ת אלא

¹⁹ החלק העליון של הדף: אוקספורד, בודלי Ms. Heb. f. 103, דף 13; החלק התחתון: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 312.80

²⁰ הסופר דילג כאן בהעתקתו. בשערי צדק: 'או שהיה הנחבל מבעלי תורה ועשיר וחשוב במקומו והחובל משאר העם שאינו כמותו, ועוד אם תלש אחד זקנו'. בעקבות הנוסח המשובש שנוצר כאן, תיקן הסופר (או מישהו אחר) את המילה 'אחד' ל'אחז'.

²¹ שורה זו והסמוכה לה נשתמרו בחלקן בקטע אוקספורד ובחלקן בקטע קמברידג'.

²² שורה זו והסמוכה לה נשתמרו בחלקן בקטע אוקספורד ובחלקן בקטע קמברידג'.

בתקנת חכמים הרי ק[רבנוה לפי] דעטנו²³
ובמה שעלה על לבנו בקירוב []
פעם בזאת, ואם אי אתה מק[בל ד]עת[נו]

<דף 2 ע"א>²⁴

הרי אנו מתירין לו. ואף כך לעינין זה שיהא
אומר תלך עינו שלזה בבושתי שלי, אין שמועה
לו ואין בדבריו ממש, אלא בזמן שהמבייש
קרוב למה שהן משערין בדעתם נוטלין
ממנו ומתירין לו ומחייבין את זה בחמשה
דברים בנזק בצער בריפוי בשבת בבושת
בקירוב, כי אין להם דרך לדקדק. ולא שאומרין
[לז]ה כי כן קצבנו לך ליטול כך וכך, כי זה הוא
דיני קנסות, אלא משערין בלבם שיעור קרוב
ואין מגלין אותו, ומנדין את החובל עד שיפייס
את הנחבל, ומחרישין ממנו ורואין עד כמה
הגיע לתת לו, אם קרב לאשר יש בלבנו והנחבל
איננו מקבל, אומרין לו אין בנו כח לנדותו
יותר מכן ומתירין לו. ואם רחק ממה
[שבלבם], מנדין ומחרישין עד שיקרב לאותו
שיעור.²⁵ ועוד מדרך אחרת צריכין לשער
[ד]אמרין²⁶ קנאסי לא מגבינן בבבל ואם תפס
לא מפקינן מיניה דאם תפס []
[] אלא צריכין אנו לשער [] ופאשר

<דף 2 ע"ב>

אנו אומרין²⁷ ההוא תורתא דאלס ידא דינוקא
אמ' להו ראבא זלו שימוה בעבדא, והא ראבא
דאמ' כל ששמין אותו בעבד אין גובין אותו
בבבל, לא צריכא דאו תפס. ועל פי כן אנו
אומרין²⁸ ההוא חמארא דאכל לחמא ופלסיה
לסלא חייביה רב יהודה אנהמא נזק שלם ואסלא
חצי נזק, ומעשים אחרים כאילו שנשפטו במ
בבבל לפי מה שפירשנו. ויש דברים שהן
כקצובים ועומדים אף על פי שאין אנו דנין לתת
קצבה פלנית, אלא מנדין אותו סתם וכשיגיע

כך! ²³

קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S F 5.15 ²⁴

עד כאן נדפס בשערי צדק, ומכאן ואילך חדש. ²⁵

בבלי בבא קמא טו ע"ב. ²⁶

שם פד ע"א. ²⁷

שם יט ע"ב. ²⁸

לאותה קצבה מתירין לו כדאמרינן²⁹ שלח ליה
רב חסדא לרב נחמן הרי אמרו לרכובה שלש
לבעיטה חמש לסנוקרת שלש עשרה לפדא
דמרא ולקופינא דמרא מאי, שלח ליה חיסדא
חיסדא קנאסי קא מגבית בבבל. ולענין [אשר]
אמרתם³⁰ אם אמר החובל איני מקבל עלי נידוי
אלא הריני משלם לך ובחומר כל קנסות שחייבו
חכמים ב[] אין [] אין אם בצדה חבל

²⁹ שם כז ע"ב.

³⁰ לעיל בשאלה.

ב. תשובות רב שרירא ורב האי

מבוא

(א) תיאור הקטעים

1. קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S G2.154. קטע זה כולל גיליון אחד, שני דפים לא רצופים (להלן: דף 1 ודף 4), ובהם ארבע תשובות, שעוסקות כולן בביאור סוגיות במסכת שבת. בדף הראשון באה תשובה אחת, שחסרה בראשה ובסופה. בדף השני באות שלוש תשובות ממוספרות: סוף סי' [יז] - אמצע סי' יט.
 2. ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3642.4-5. קטע זה כולל שני דפים רצופים, פגומים (להלן: דף 2 ודף 3). מהדף הראשון נותר רק בדל קטן, וגם הדף השני פגום. שני דפים אלו הם הגיליון החסר בין שני הדפים שבקמברידג', וצירופם מביא לנו ארבעה דפים רצופים (שני הגיליונות הפנימיים של הקונטרס). כל התשובות עוסקות בביאור סוגיות במסכת שבת, והן ממוספרות: אמצע סי' [טז] - אמצע סי' יט. חלק מהתשובות שלמות וחלקן קטועות. וזה פירוט התשובות:
 - סי' [טז]**. ביאור סוגיית שבת צד ע"א. תשובה ארוכה זו, שחלקה הראשון לא הגיע לידנו, תופסת את דפים 1-3ב (דף 2 פגום מאוד, ונותר בידינו רק חלקו העליון). תשובה זו חדשה היא.
 - סי' יז**, דפים 3ב-4א. ביאור סוגיית שבת מט ע"ב. תשובה זו מצויה אף בכ"י פרמה, ספריית פלטינה Parm. 2785, והיא נדפסה משם על ידי חיים מאיר הורוויץ. הכותרת שם בראש קבוצת התשובות: 'שאלות ותשובות לרבנו האי גאון זצ"ל'.³¹
 - סי' יח**, דף 4א-ב: ביאור סוגיית שבת עד ע"א. תשובה חדשה.
 - סי' יט**, דף 4ב, וסופה חסר. ביאור סוגיית שבת קד ע"ב. תשובה חדשה.
- ארבע התשובות מתפרסמות להלן.

(ב) קטעים נוספים

- בידינו שרידים נוספים, שכנראה אף הם מטופס זה. הקטעים הנוספים מכילים תשובות שמצויות במקבילות אחרות, שכבר נדפסו, ועל כן לא יתפרסמו כאן. אך אפשר ששרידים אלו ילמדונו משהו על טיבו של הטופס כולו. ואלו הם הקטעים הנוספים:
3. קמברידג', ספריית האוניברסיטה AS 89.288 (החלק העליון של הדף) + AS 89.286 (החלק התחתון של הדף).³² הדף מכיל את תחילתה של תשובה, שנדפסה במלואה בתשובות הגאונים הרכבי, סי' תכה.³³ אינני מצליח לפענח את שתי השורות הראשונות בדף זה, שפגומות הן. מסתבר שיש בהן סופה של תשובה אחרת.
 4. קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S G2.127. קטע זה כולל גיליון אחד, שני דפים לא רצופים. בין שני הדפים חסר גיליון אחד (שני דפים), שהיה הגיליון הפנימי בקונטרס.³⁴ התשובות ממוספרות, ובדפים שלפנינו מצוי חלק מסי' לד ותחילת סי' לה. התשובה הראשונה עוסקת בביאור

³¹ כ"י פרמה, ספריית פלטינה Parm. 2785 (דה רויסי 327; ריצ'לר 1540), דף 97א-ב, סי' יג, והכותרת בדף 94ב. בית נכות ההלכות או תורתן של ראשונים, מהדורת ח"מ הורוויץ, פרנקפורט דמיין תרמ"ב, ב, עמ' 45, סי' יג (=אוצר הגאונים, שבת, התשובות, סי' קנז). על קבוצת התשובות בכ"י פרמה ראה ע' פוקס, תלמודם של גאונים: יחסם של גאוני בבל לנוסח התלמוד הבבלי, ירושלים תשע"ז, עמ' 292, הערה 205.

³² תודתי לעדיאל ברויאר על הערותיו המועילות לטיוטה ראשונה של פרק זה, בכלל, ועל ההפניה לשני קטעים אלו, בפרט.

³³ תשובות הגאונים הרכבי (א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון: זכרון לראשונים, מחברת רביעית: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא ורב האי בנו והרב ר' יצחק אלפאסי, ברלין תרמ"ז), סי' תכה, עמ' 218-221. בדף שלפנינו: עמ' 218 - עמ' 219 שו' 4 מלמעלה.

³⁴ ראה להלן, הערה 37.

סוגיית בבלי שבת צט ע"א וצח ע"א, והיא חסרה בראשה ובאמצעה (הגיליון הפנימי, שאבד). התשובה השנייה עוסקת בביאור משנה סנהדרין ו, ה, והיא חסרה בסופה. שתי התשובות שבקטע זה אינן חדשות והן מצויות גם במקבילות אחרות. אציין כאן רק את שתי החשובות שבהן:

א. חלקה האחרון של התשובה שבסי' לד וכן התשובה שבסי' לה מצויות בתשובות הגאונים הרכבי, סי' שנד וסי' שסד. אך חלקה הראשון של התשובה שבסי' לד חסר שם.
ב. שתי התשובות שבקטע הגניזה השתמרו בשלמותן בקונטרס קטן (אך חשוב עד מאוד) שמצורף לחידושים המיוחסים לר"ן למסכת שבת, כ"י סנקט פטרבורג, ספריית האקדמיה הרוסית למדעים B 184, דף 4א-5ב בספירת הדפים השנייה. קונטרס זה מכיל שלוש תשובות ארוכות, שעוסקות כולן בביאור סוגיות בתלמוד, והן נדפסו במאה התשע עשרה מתוך כ"י סנקט פטרבורג.³⁵ השורה העליונה בדף הראשון של כ"י סנקט פטרבורג נחתכה, ולא נותר ממנה אלא '...ן יעקב'. ואיני יודע האם הייתה זו שורת כותרת, ויש להשלים '... גאון יעקב', או שזו חתימת בעלים, שאין בה חשיבות גדולה כל כך.³⁶
לסיכום, קטע 4 מכיל תשובות שכבר מצויות בדינו, ותועלתו מועטה.³⁷ כמוהו גם קטע 3, שמכיל קטע קטן מתשובה ארוכה, שכבר נדפסה בשלמותה.

*

התשובה שבקטע מס' 3 מצויה כאמור גם בתשובות הגאונים הרכבי, סי' תכה. ושם נכתב בראשה: 'שאלות בני קאבס, דרג שתי שורות'. כלומר תשובה זו היא חלק מקונטרס תשובות, שהראשונה שבהן עסקה ב'שתי שורות' - בביאור משנה פסחים א, א.
התשובות שבקטע מס' 4 מצויות אף הן בתשובות הגאונים הרכבי, סי' שנד וסי' שסד. הן באות שם בתוך קבוצת תשובות (סי' שנא-שסט), שבראשן כותרת: 'שאלות בני קאבס לפני גאון מר רב שרירא והאיי אב [=אב בית דין] בנו',³⁸ ובסופן מילות ברכה לשואלים (וליתר דיוק: ל'מתקני השאלות', שריכזו את השאלות ושלחו אותן לבבל).³⁹ התשובה הראשונה בקבוצה זו היא: 'ששאלתם במה דאמרו שתי שורות במרתף ופלוגתא דבית שמאי וכול" - כך, ותו לא, והתשובה

³⁵ חדושי הר"ן על מסכת שבת, ורשה תרכ"ב, דף צא ע"א-צב ע"ד.

³⁶ התשובה הראשונה (הארוכה ביותר, והיא לא נשתמרה בקטע הגניזה הנידון כאן) נדפסה שוב באוצר הגאונים, שבת, התשובות, סי' תמב. התשובה השנייה (והיא תשובה סי' לד בקטע הגניזה) נדפסה שם, סי' רפב. התשובה השלישית (סי' לה בקטע הגניזה) נדפסה שוב באוצר הגאונים, חגיגה, עמ' 31, סי' כה; וראה שם בהערה א. בהערותיו באוצר הגאונים ציין ליון מקבילות נוספות לכל אחד מהסימנים הללו.

³⁷ הדף הראשון בקטע 4 פותח במילים 'לעגלה מלא ארך עגלה' ומסיים במילים 'ואף על פי שעודף' (=אוצר הגאונים, שבת, התשובות, סי' רפב, עמ' 92, שו' 17-2. בסוף שו' 10 גורס קטע הגניזה: 'ורוח מיכאן ושיערו החכמ' רוח מיכאן ומיכאן לשת'. המילים המודגשות חסרות באוצר הגאונים, ואולי נשמטו מחמת הדומות). הדף השני פותח במילים 'הרבים אלא בזמן' (אוצר הגאונים, שם, עמ' 93, שו' 18) ומסתיים במילים שני אומר' (אוצר הגאונים, חגיגה, עמ' 31, סי' כה, שו' 4 בתשובה). הדף הראשון מקביל בערך ל-15 שורות באוצר הגאונים, והחסר בין דף זה לדף השני תופס שם בערך 31 שורות. ומכאן שבין הדף הראשון לדף השני חסרים שני דפים, שהיו הגיליון האמצעי של הקונטרס.

³⁸ זהותם של המשיבים עולה אף מגוף התשובה שבסי' לה, שנכתב בה: 'ושמועה זו כבר נשאלנו עליה בשנה הזאת מן קירואן וכן צוינו וכתבו את התשובה אל מר יעקב החבר בר מר נסים', והם מעתיקים פסקה ארוכה מתשובה זו (התשובה למר יעקב מצויה בתשובות הגאונים הרכבי [לעיל, הערה 33], סי' רמד).

³⁹ על מלאכתם של מאספי השאלות ראה ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 100-103; מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן, 800-1057, ירושלים תשנ"ו, עמ' 198-199. לזהותו של הראשון ברשימת השואלים ראה אברמסון, שם, סוף עמ' 101; בן-ששון, שם, עמ' 147-148, ושם בהערה 215.

עצמה לא הועתקה.⁴⁰ וכבר רמז הרכבי לזיקה בין קבוצה זו ובין התשובה הנזכרת שבסי' תכה, שהיא מקונטרס שתחילתו 'שתי שורות'.⁴¹ אף על פי שהתשובה הקטועה שבסי' שנה על 'שתי שורות' מסומנת שם כתשובה רביעית בקונטרס,⁴² באה התשובה שבסי' תכה ולימדה כי תשובה זו הייתה ראשונה בקונטרס; אלא שברבות הימים שינו המעתיקים את צורתו של הקונטרס המקורי. נמצאנו למדים כי התשובות שבקטע מס' 3 ובקטע מס' 4 לקוחות כולן מקונטרס 'שתי שורות', שהכיל תשובות ששלחו רב שרירא ורב האי לביית המדרש החשוב שבעיר קאבס (Gabes), תוניס; כ-240 ק"מ דרומית לקירואן).⁴³ חלקים נכבדים מקונטרס זה נשתמרו בתשובות הגאונים הרכבי, סי' שנה-שסט וסי' תכה, אך כבר מתשובות הגאונים הרכבי הסקנו כי הקונטרס לא השתמר שם כצורתו המקורית. רמזים לשינויים שנעשו על ידי מעתיקים בקונטרס זה עולים אף ממקורות אחרים.⁴⁴

*

לפנינו אפוא שתי קבוצות של קטעים בכתיבתו של סופר אחד, וכנראה אף מטופס אחד. קטעים 3 ו-4 לקוחים בבירור מקונטרס 'שתי שורות', והם כוללים את סי' לד-לה (וכן סימן נוסף, שמספרו לא נשתמר). בכל התשובות שבקטעים אלו שתחילתן נשתמרה, אין סימן למעבר בין השאלה לתשובה. דבר זה עשוי היה ללמדנו שהנוסח בטופס שלפנינו מעובד הוא. אך דומני שאין בכך ראייה, שכן כך הוא גם במקבילות המשובחות שיש בידינו לחלק מהתשובות.⁴⁵ קטעים 1-2 המתפרסמים להלן מכילים את סי' טז-יט, אך אין בידינו עדות מאיזה קונטרס נלקחו. האם יכולים אנו לשער כי גם הם לקוחים מקונטרס התשובות 'שתי שורות', ששלחו רב שרירא גאון ורב האי אב בית דין לקאבס? אולי.

(ג) חידושים בתשובות הנדפסות כאן

אציין בקצרה עניינים אחדים בתשובות שלפנינו הראויים לתשומת לב.

1. בתשובה הראשונה המשיב מעיר לשואלים כי גרסתם בסוגיית התלמוד איננה מדוקדקת.⁴⁶ הערות קצרות שכאלו של גאונים בבל – ולעתים גם דיונים מפורטים – על נוסח התלמוד הם תופעה שכיחה,

⁴⁰ לויני ניסה לשחזר את התשובה מתוך פירושו של ר' חננאל למסכת פסחים; ראה אוצר הגאונים, פסחים, התשובות, סי' א-ב, ושם בהערה ד.

⁴¹ תשובות הגאונים הרכבי (לעיל, הערה 33), עמ' 218, הערה ג.

⁴² לתשובה זו יש שלושה סימונים: שנה (הוא המספר המלאכותי שהוסיף הרכבי); ד; וכן קלז. וכאמור, אף לא אחד מסימונים אלו משקף נכונה את מקומה של התשובה בקונטרס המקורי.

⁴³ על הקשרים של חכמי קאבס עם גאונים בבל ראה ש' אסף, 'לצמיחת המרכזים הישראליים בתקופת הגאונים, ג: אפריקה הצפונית', השלוח, לט (תרפ"א), עמ' 559-560; ד' רוזנטל, 'לתולדות רב פלטי גאון ומקומו במסורת ההלכה', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 598-599. וראה גם M. Ben-Sasson, 'The Jewish community of Gabes in the 11th century', M. Abitbol (ed.), *Communautés juives des marges sahariennes du Maghreb*, Jerusalem 1982, pp. 264-284.

⁴⁴ ראה י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים תשמ"ד-תשנ"א, ב, עמ' 928; צ' גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', עלי ספר, יג (תשמ"ו), עמ' 85, מס' 22. וראה גם פוקס (לעיל, הערה 31), עמ' 449, הערה 174. עדיאל ברויאר הסב את תשומת ליבי לטופס נוסף בגניזת קהיר, ובו חלקים נכבדים מקונטרס 'שתי שורות' (ובכלל זה אף תשובות החסרות בתשובות הגאונים הרכבי), ואני מקווה שהוא יפרסמו בקרוב.

⁴⁵ ראה להלן, הערות 69, 74, 78. וכן הוא גם בסי' לה שבקטע קמברידג' T-S G2.127, דף 2 ע"ב: 'וששאלתם הא דאמ' ר' מאיר בזמן שאדם מצטער מה לשון אומרת קלעיני מזרועי. לא כן הוא אלא [...]'. וכך גם בשתי המקבילות, זו שבתשובות הגאונים הרכבי [לעיל, הערה 33], סי' שסד, וזו שבסוף חדושי הר"ן (לעיל, הערה 35), דף צב ע"ד.

⁴⁶ ראה להלן, ליד הערה 58.

ולאחרונה הקדיש להם עוזיאל פוקס דיון מקיף ומעמיק.⁴⁷ התשובה החדשה תורמת עוד פיסת מידע קטנה לתחום חשוב זה.

2. בסי' יח המשיב מציג כלל מעניין בטרמינולוגיה של התלמוד הבבלי ומבדיל בין תירוץ לפירוק: 'אין זה תירוץ אלא פירוק, שאין קורין תי[ר]וץ אלא לתיקון שמתקן את המשנה לומר כן טעמן ש[]'ים' (אולי יש להשלים: טעמן של דברים).⁴⁸ לפי שעה לא מצאתי כלל זה במקורות אחרים (רב שמואל בן חפני גאון דן בספרו 'מבוא התלמוד' במשמעות המונחים 'תירוץ' ו'פירוק', אך דבריו טרם נדפסו).⁴⁹

3. בסי' יט, העוסק בביאור סוגיה במסכת שבת, המשיב מצטט את 'זקיננו מפרשין'. אני מניח שהכוונה היא לרב יהודה, אבי אביו של רב שרירא, שכהן כגאון פומבדיתא בשני העשורים הראשונים של המאה העשירית.⁵⁰ בתשובה אחרת בקונטרס 'שתי שורות' (וכזכור, אפשר שאף סי' יט הוא מקונטרס זה), השתמשו רב שרירא ורב האי בלשון כמעט זהה ('פירשו זקיננו') בבואם להסביר סוגיה אחרת במסכת שבת⁵¹ (בשני המקרים מובא פירושה של הזקנים מייד בפתיחת התשובה). פירושים של רב יהודה גאון לשלוש סוגיות נוספות במסכת שבת הביא רב האי: 'שמצאנו לרבינו האי גאון ז"ל שכתב: והיה אדונינו גאון יהודה זקננו ז"ל אומר ששמע מן הזקנים';⁵² 'וכך היה אדונינו [הג]און זקננו יהוד[ה] אומר'; 'ואמר ר' יהודה זקיננו אדונינו ז"ל דחזא רבנן דראשונים'.⁵³

4. הפירוש שהביא המשיב בשם זקיננו עוסק בעניין גאוגרפי: במידת הקירבה שבין ציפורי לטבריה. אם אינני טועה בהבנת הפירוש (ראה להלן, הערה 83), ניתן להסיק כי 'זקיננו' שבבבל לא הכירו כהוגן את הגאוגרפיה של ארץ ישראל.

5. מייד לאחר הדיון בטבריה וציפורי, המשיב מצטט את התלמוד הירושלמי,⁵⁴ ואפשר שציטוט זה לקוח עדיין מדברי 'זקיננו'.⁵⁵ לשון התלמוד הירושלמי בכ"י לידן בסוגיה זו חסר פשר: 'אמ' ר' אבא בר ממל בסררה', ואילו הגאון ציטט זאת בלשון מתוקנת יותר: 'א' ר' אבא בר ממל תיפתר בסידרן'. אך גם נוסח זה משובש מעט, עקב טעות קלה של מעתיק קטע הגניזה, וחכמים אחרים ציטטו בשם רב האי: 'תפתר בסיד דק'. לשון זו מובנת היטב בהקשר של הדיון בירושלמי, ונוסח משובה זה השתמר בזכות המשיב, או בזכות זקנו.

⁴⁷ פוקס (לעיל, הערה 31).

⁴⁸ על המשמעויות השונות של המילה 'תירוץ' ראה M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002, p. 1236

⁴⁹ ראה ש' אברמסון, 'מן הפרק החמישי של "מבוא התלמוד" לרב שמואל בן חפני', סיני, פח (תשמ"א), עמ' קצח (=הנ"ל, מחקרים בספרות הגאונים [לעיל, הערה 12], עמ' 276).

⁵⁰ ראה עליו: אגרת רב שרירא גאון (לעיל, הערה 4), עמ' 119. על יחסו של רב שרירא גאון לרב יהודה זקנו ראה גם ב"מ לוין, רב שרירא גאון (מתקופת הגאונים, א), יפו תרע"ז, עמ' 25, ושם בהערה 4. על יחסו של רב האי גאון לרב יהודה ראה רוזנטל, רב פלטוי גאון (לעיל, הערה 43), עמ' 626, הערה 218 (וראה דיונו הנרחב [שם, עמ' 623-637], על יחסו של רב האי לזקניו).

⁵¹ תשובות הגאונים הרכבי (לעיל, הערה 33), סי' תכה. על תשובה זו ראה לעיל, ליד הערה 43.

⁵² חידושי הרמב"ן למסכת שבת, מהדורת מ' הרשלה, ירושלים תשל"ג, ק ע"ב, ד"ה עושה, עמ' שמה (וראה להלן, הערה 55); 'א' הורביץ, 'שרידיים מפירושי הגאונים למסכת שבת', הדרום, מו (תשל"ח), עמ' 192. וראה אוצר הגאונים, הפירושים, סי' רכג, ושם בהערה ב.

⁵³ הורביץ, עמ' 187 ועמ' 203.

⁵⁴ ראה גם להלן, הערה 72.

⁵⁵ גם בציטוט אחר שהביא רב האי מדבריו של רב יהודה גאון (לעיל, ליד הערה 52) מובא מייד לאחר מכן התלמוד הירושלמי, ואף שם קשה להכריע אם המובאה מהתלמוד הירושלמי היא מפיו של רב יהודה גאון או של רב האי גאון.

המהדורה

להלן התשובות שבשני קטעי הגניזה הראשונים שנידונו כאן: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S G2.154 (דף 1 ודף 4) וניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3642.4-5 (דף 2 ודף 3). כזכור, קטעי הגניזה האחרים ששרדו מטופס זה מכילים תשובות שכבר נדפסו במלואן, ולא מצאתי טעם להדפיסן מחדש.

<דף 1 ע"א>

לגוי⁵⁶ מפקע ליה מידי שביתה, ומפרשי נמי רבנן דבן בתירה מתיר בסוס מפני שאינו נושא משוי שאם עשאו⁵⁷ אדם חייב עליו חטאת אלא מנהגו לשאת בני אדם חיים, ונושא אדם חי פטור ואין חייבין עליו חטאת, ולפי כך כיון דתנן ואת החי במטה פטור אף על המטה שהמטה טפילה לו אמרינן לימא מתנית[י] 'ר' נתן היא ולא רבנן, דתניא המוציא חיה ו[עוף לרשו]ת הרבים בין חיים בין שחוטים חייב ר' נתן אומ' שחוטין חייב חיים פטור מפני שהחי נושא את עצמו, ודומה כי משנתינו כי המוציא את החי פטור כר' נתן היא מפני שהחי נושא את עצמו ולא כרבנן, דהא רבנן אמרי המוציא חייב. ופרקינן א' רבא אפילו תימא מתניתין רבנן, שלא נחלקו חכמים על ר' נתן אלא בבהמה חיה ועוף שעל ידי ביעותם כי אחוזים הם בידי אדם מתרפין ומשתרבטין ואין טוענין את עצמן ועומסים את גוים, אבל אדם שדעתו מיושבת בהנשאו מודו ליה רבנן לר' נתן שהוא נושא את נפשו.

<דף 1 ע"ב>

אתם⁵⁸ כתבתם רב אדא בר אהבה, ולא כן הוא במקום הזה, אלא רב אדא בר אבא⁵⁹ לרבא דקאמרת מתניתין לרבנן נמי היא, מי מודו ליה רבנן לבן בתירה שהמוציא את

⁵⁶ תשובה זו – ס' טז לפי מניינו של הסופר – עוסקת בביאור בבלי שבת צד ע"א.

⁵⁷ כלומר נשאו.

⁵⁸ פסקה זו איננה מתקשרת היטב לזו שלפניה, ושמא חסרה כאן מילת קישור. וראה לעיל, ליד הערה 47.

⁵⁹ עדי הנוסח שבידינו (שכולם מאוחרים כמובן לזמנם של השואלים והמשיבים) חלוקים בעניין זה. רובם גורסים רב אדא בר אהבה, כגרסתם של השואלים (דפוס שונצינו ודפוס ונציה; כ"י אוקספורד 366; מינכן, ספריית המדינה 436/17; Cod. hebr. 436/17; בולוניה, ארכיון המדינה 183; Fr. ebr. 183; שם, Fr. ebr. 612), ומיעוטם גורסים רב אדא (או רב אחא) בר אבא, כגרסת המשיבים (כ"י מינכן 95 וכ"י וטיקן 108).

החי פטור והתניא ר' יהודה מתיר בשבורה
 בן בתירא מתיר בסוס, ותונא⁶⁰ עלה בן
 בתירא מתיר בסוס מפני שהוא עושה מלאכה
 שאין חייבין עליה חטאת, נמצא בן בתירא
 [את החי פטור. ואמ' [ר']
 [יוחנן] ר' נתן וכן בתירה אמרו דבר אחד,
 הוא ר' נתן שאמרו למעלה דאמ' חי פטור
 שהרי נ[ו]שא את נפשו, ואי סלקא דעתא
 מודו ליה רבנן לכן בתירא שהנושא את
 החי פטור שהחי נושא את נפשו, היאך
 אמ' ר' יוחנן כי בן בתירא ור' נתן אמרו
 דבר אחד, והלא חכמ' אמרו כמותן והיה
 לו לומר בן בתיר[ה] ור' נתן ורבנן אמרו
 דבר אחד. ופירקנו הכא במאי עסקינן
 בסוס שמיוחד לעופות, [ו]שאלנו ומי
 איכא סוס מיוחד לעופות, והשבנו א[י]
 בבאזראן, {ופירוש באזראן} ⁶¹ הציידים של[בנ]י המלכים. ועיקר
 שם הנץ המוכן לצוד בטיית⁶² ובפרסית

<דף 2 ע"א>

[באז, ⁶³ ו] אדם הנושא אותו ו
 [הנקרא ב[אזראן] ושנים ושל[שה]
 ב[זי]ראראן [בז]ראן [בלשו]ן פרסי כך]
 [עו]פות שהן צדין כופ]

⁶⁰ על 'תונא' במשמעות של 'תנא' ראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס, ב, עמ' 887-888.
⁶¹ נשמט מחמת הדומות והושלם על ידי הסופר בגיליון. הדברים שלהלן מצויים בלשון דומה בפירוש ר' חננאל,
 כאן: 'ואמרינן איכא דבורין, הנץ וכיוצא בו שהמלכים צדין בהן עופות קורין אותו באז, והאחד העוסק קורין
 אותו בלש' פרסי באזיאיר, ובזמן שהן יותר מאחד קורין להו בזאיראן. ויש להן סוסים מיוחדים לכך לשאת את
 העופות הדורס[י]ן הנקראין באז' (כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 128, דף 38ב). דברים אלו הובאו
 בראשונים על שמו של רב האי (ראה ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וינה תרל"ה-תרנ"ב, ערך זיידן [עמ'
 285]; חידושי הרשב"א מסכת שבת, מהדורת י' ברונר, ירושלים תשס"ט, צד ע"א, ד"ה דבי, עמ' שכז-שכח),
 וייתכן מאוד שחלק זה בפירוש ר' חננאל אינו אלא פירוש רב האי למסכת שבת; ראה י"י קעלער, פירוש ופסקי
 רב האי גאון למסכת שבת, ניו יורק תשס"ו, עמ' 147, ושם בהערה 171, ובמבוא, עמ' 3-10; י"מ דובאוויק,
 'פירוש רב האי גאון למסכת שבת, פרקים ה-י (עו ע"ב - צד ע"ב)', נטועים, כ (תשע"ו), עמ' 57-99. מסתבר
 שמילה זו נידונה גם ב'פירוש מילים ממסכת שבת' של רב שרירא גאון, אך חלק זה בחיבור לא הגיע לידינו.
 ראה ד' גרינברגר, "'פירוש מילים ממסכת שבת' לרב שרירא גאון', גנזי קדם, ט (תשע"ג), עמ' 95-140.
 ערבית.

⁶² ראה E. Yarshater (ed.), *Encyclopaedia Iranica*, London 1982-2018, Vol. IV, pp. 17-20,
⁶³ s.v. BĀZ and pp. 53-58, s.v. BĀZDĀRĪ; T. Daryae and S. Malekzadeh, 'Falcons and falconry in pre-modern Persia', K.H. Gersmann and O. Grimm (eds.), *Raptor and human – falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale*, Kiel 2018, III, pp. 243-258; L. Jacobi, "'This Horse is a Bird Specialist": Falconry Intrudes Upon the Palestinian Mishnah in Sasanian Babylonia', *ibid.*, pp. 1831-1845

[ומניחין [אותן] על גבי [הסוס]⁶⁴]
 [היה שאמר איך [מר]]
 [לר' נתן ש'] [החי נ[וש]א א[ת עצמו]
 [יציא] [כדברי]]
 ...

<דף 2 ע"ב>

[רבנים בין ה[י]ים ו[בין] ש[חוט]ים]
 [וסוס [המ] יוחד לעופות לפיכך []]
 [למכור [לגוים. ור' נתן סבירא ליה []]
 [פ[טו]ר עליהן [ד] סבירא ליה []]
 [א[ת] ע[צ]מו [ב]המה]
 [ע[צ]מו א[] בעתתיה משרב[טי]]
 [א[ת] ה[] וסבירא ליה כבן בתירא שמותר]
 [על כל פ[נים]]
 [תלו]]
 ...

<דף 3 ע"א>

[ריך שרא למ] [ומפרקינן אפילו]
 [נתן כ] [ה ככפות דאמי דאמ']
 [ר' יוחנן [מודה ר' נתן] בכפות ו]
 [כי בין אדם וב[ין] בהמה חיה ועוף כפותין]
 [אם] נשאן אדם [בש]בת חייב. ועליה
 הקשינו אמ' ליה [ר]ב אדה בר מתנה לאביי
 וה[ני] פרסאיי כמ[אן] דכפי[תי] וא[מ']
 ר' יוחנן בן בתירה ור' [נתן] אמרו דבר אחד
 [ר' נ[ת]ן מודה ב[] בן בתירה]
 [כ[פ]ות [נוש]א [פ]י]
 [לפרסיים הללו מפני]
 [את [עצ]מ[ם]]
 [נוש[א]ין את ע[צ]מ[ם]]
 [כפ[ות] ש[א]ין [נושא]ת עצמו ואמ']
 [אף פרסיים הל[לו] נושאין את]
 [עצמ[ן], וזה שאתם רואין [או]תם כך מפני]
 [ור[מ]ות רוחן ד[] ההוא פרשכאה]
 [דרתח עליה] מלכא וארהטיה תלתה
 [פרסי בכר]אעיה, [פר]שכאה ב[לשון] פרסי

⁶⁴ השווה המשך דברי רב האי בספר הערוך (לעיל, הערה 61): 'ודחי רבא הא דתני בן בתירא מתיר בסוס, לאו בסוס העומד לבני אדם הוא, דהא לדברי הכל מותר, אלא בסוס העומד לתת עליו העופות כשהולכין לצייד כדי שלא ליגען לפרוח עד שיגיע למקום הציידין, וכיון שמגיעין למקום מורידין אותן ומתירין ומפריחין אותן והולכין ודורסין וצדין. והן העופות כגון הנץ שנקרא באז'.

[פקיד] של מלך,⁶⁵ וכיון שיכול [ל]רוץ שלשה
[פרסי בר]גליו, נודע כי נושאים את

<דף 3 ע"ב>

עצמן ואינן ככפות ומ[ות]ר למ[כור להם]
סוס. יי. ושש[אלת]ם⁶⁶ הא [דא]מר[י]
רבנן⁶⁷ [א]בות מלאכות [ממ]ש[כן]
ילפינן,⁶⁸ וקאמר [הם ז]ר[ע]ן וקצרו, זריעה
וקצירה במעשה [מש]כן [הי]כא הו⁶⁹.
הלא יש בקרבן ת[מיד שב]כל יום עשירית
ה[איפה ס]לת וב[ק]רבן אהרן חבתיך שלכל
יום ובמל[ואים סל המצות] וכל אלה ממעשה
משכן⁷⁰ ו[אין] אלה⁷¹ מן הזרע [ו]הקצי[ר]
[ומאז] התחילו במשכן בתשר[י במדבר]
סיני ידוע ידע מ[שה ר]בינו [כי אינם]
נוס[עים] מ[שם] עד התמתו, ו[אי אפשר]
ש[י]היו סומ[כין כ]י תבוא [להם סלת ממקום]
אחר אלא ז[רעו] ו[ש] לומר שנעשה בו
לה[ם] נס וקצרו בראש חד[ש] ניסן והרי
ישבו בקדש כתשע עשרה [שנה אלא]
זרעו וקצרו לקרבנות. ו[כל] לו [של דבר]
יש במעשה משכ[ן] מה שא[ינו בא אלא]
ב[ז]ר[ע]ן וקציר ואף [כ]ל[שון הזה אמרו]
במערבא⁷² אב[ות מל]אכות [ממשכן]
למדו, ומה חרישה היתה [במשכן שהיו]
חורשין ליטע סממנין [וסממנין אלו]

<דף 4 ע"א>

הן שלקטרת והרי יש בזאת חרישה

⁶⁵ השווה ספר הערוך, ערך פרדכש (עמ' 412): 'ההוא פרדכשא דרתח מלכא עליה ורהט תלת פרסי בכרעיה, פ' פקיד של מלך. בפירוש הגאון כתיב פרכשאה'.
⁶⁶ תורתן של ראשונים (לעיל, הערה 31), ב, עמ' 45, ס' יג; אוצר הגאונים, שבת, התשובות, ס' קנז.
⁶⁷ בבלי שבת מט ע"ב.
⁶⁸ בתורתן של ראשונים (ההעתיקה על פי כ"י פרמה [לעיל, הערה 31]): 'וששאלתם מהו אבות מלאכות דגמרי ממעשה משכן'.
⁶⁹ כאן מסתיימת השאלה.
⁷⁰ השווה פירוש ופסקי רב האי גאון למסכת שבת (לעיל, הערה 61), עמ' 31: 'אלו הי"א מלאכות ישנן בקרבן תמיד בכל יום ובחבתי כהן גדול ובמילואים, וכולן מזרע וקציר'. וראה שם בהערה 2, האם מלאכות שבת נלמדו רק מהמלאכות שהיו בהקמת המשכן או גם ממלאכות שהיו במעשה הקרבנות.
⁷¹ בתורתן של ראשונים: 'וכל אלה ממעשה משכן ואין מביאים כל אלה אלא'.
⁷² ירושלמי שבת, ז, ב (דף ט ע"ד; עמ' 407). בתורתן של ראשונים: 'כלשון הזה בתלמוד מערבא'. וכבר העיר לוין (אוצר הגאונים, הערה ז), שאין זו הלשון המקורית, שכן רב האי משתמש תמיד בלשון 'תלמוד ארץ ישראל' (וראה גם שם, חלק הפירושים, עמ' 28. השווה גם ציטוט התלמוד הירושלמי להלן, ליד הערה 84). ואכן, הלשון בקטע הגניזה מתאימה יותר.

וזריעה וקצירה. ית. וששאלתם הא דאמרינן⁷³ ולחשוב נמי כותש ותריץ אביי שכן עני אוכל פתו בלא כתישה, מה הוא תירוץ זה דאביי.⁷⁴ אין זה תירוץ אלא פירוק, שאין קורין תי[ר]וץ אלא לתיקון שמתקן את המשנה לומר כן טעמן ש[]ים,⁷⁵ אבל כאן שאלו כי הזורה והבורר והמרקיד כולן קרובין זה מזה, כי כולן להפריש דבר שאין צריך לו ולהציל ממנו דבר שהוא צריך לו, ולמה נימנו שלשה אבות. והשיבו אביי וראבא שניהן כי כיון שעל כמה פנים נעשה דבר זה וכולן היו במשכן, אף על פי שבעיקרן דומין זה לזה, כולן נחשבין. והקשינו עליהן, אם כן נחשוב נמי כותש שאף הוא כאחד מאלה להפריש דבר שאינו צריך לו בדרך אחרת חוץ מדרך זורה וחוץ מדרך בורר וחוץ מדרך מרקיד. ופירק אביי כי לא לכל אדם כותשין כדי שתצא לו סלת נקיה אל[א]

<דף 4 ע"ב>

למלכים וליחידים בלבד, אבל שאר כל אדם אוכלין פיתן בלא כתישה, ולפיכך לא נימנתה זו לְאֵב אלא נעזבה להיות תולדה לאחת מן הראשונות.⁷⁶ יט. וששאלתם הא דאמ' ר' אמי⁷⁷ כתב אות אחת בטב[ר]י[ה] ואת אחת בציפורי חייב, כתיבה היא אלא שמחוסרת קריבה.⁷⁸ זו בודאי קשה היא. וכן היו זקנינו מפרשין⁷⁹ כי טבריה עמוקה⁸⁰ וציפורי למע[לה] הי[מנה], וזו סמוכה לזו, והיה (והיה)⁸¹ סיד בזו עד קצה שלה וסיד בזו עד קצה

73 בבלי שבת עד ע"א.

74 כאן מסתיימת השאלה.

75 אולי יש להשלים: של דברים.

76 השווה פירוש ופסקי רב האי (לעיל, הערה 61), עמ' 40-41. וראה דיונו של י"מ דובאוויק, 'רבנו חננאל וגאוני בבל: דרכי הפרשנות ופסיקת ההלכה של רבנו חננאל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ה, עמ' 140-143 (תודתי לד"ר עוזי פוקס שהעירני על כך).

77 בבלי שבת קד ע"ב.

78 כאן מסתיימת השאלה.

79 שמא הכוונה לרב יהודה גאון, אבי אביו של רב שרירא; ראה לעיל, ליד הערה 50.

80 ראה בבלי ראש השנה לא ע"ב.

81 המילה סומנה למחיקה.

שלה,⁸² וכשאדם כותב אות אחת גדולה על גבי סיד שלזו שראויה להיסמך לה אות אחרת בקצהו, וכותב את האות האחרת על גבי סיד שלזו בקצהו שהוא סמוך לזו, הרי הרואה את זו ומהלך עד זו ורואה אותה, יודע הוא כי זו תואמת לזו, דאמרין כתיבה היא אלא שמחוסרת קריבה.⁸³ ומצינו בתלמוד [של] ארץ ישראל שאומרין בשמועה זו א' ר' אבא בר ממל תיפטר בסידרן.⁸⁴ ועל זאת הקשינו⁸⁵ ומה אם הכותב על שני דפי פינקס ואין נוהגין

82 בציטוט שהביא הרשב"א (ראה להלן, הערה 85) מבואר שהשערים של שני הערים היו מסוידים בסיד.
83 דומני שלפי פירוש זה, ציפורי יושבת במצוק גבוה מעל טבריה, ואין מרחק כלל בין שתי האותיות, אלא שזו למעלה מזו, בהפרש ניכר. פירוש זה מעיד כמובן על חוסר היכרות עם הגאוגרפיה של ארץ ישראל ועם סוגיות אחרות בתלמוד הירושלמי; ראה ירושלמי תענית, ד, ו (דף סט ע"א; עמ' 734): 'כרם גדול היה לאדריינוס הרשע, שמונה עשר מיל על שמונה עשר מיל, כמין טיבריא לציפורי'.
84 ירושלמי שבת, יב, ד (דף יג ע"ד; עמ' 428). לפנינו: 'אמ' ר' אבא בר ממל בסררה'. ואולי צ"ל: בסיד דק (הנדפס אצל י' זוסמן, גנזי הירושלמי, ירושלים תש"ף, עמ' 174, שו' 27 איננו עדות לנוסח הירושלמי אלא רק הצעת השלמה לקטע גניזה פגום). לפירושים מודרניים למשפט סתום זה שבירושלמי ראה ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 176; ש' נאה, 'על גבול הדקדוק והמילון', מחקרים בלשון, ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין) (תשנ"ב), עמ' 289, הערה 58 (תודתי לד"ר בנימין אליצור שהעירני למאמר זה).
85 בסוגיית הבבלי, כאן. וראה חידושי הרשב"א מסכת שבת (לעיל, הערה 61), קד ע"ב, ד"ה כתב אות, עמ' שפב-שפג (ובעקבותיו גם בחידושי הריטב"א, כאן): 'רב האי גאון ז"ל כתב, כך היו הראשונים ז"ל מפרשים כי טבריה וציפורי סמוכות זו לזו, והיה שער של זו מסוייד בסיד עד קצה העיר, וכן שער של זו מסוייד בסיד עד קצה העיר, ואם תכתב אות גדולה עד קצה זו כאשר יכתב על השערים, [ו]אות גדולה כמוה על קצה זו [סמוך] לזו, אע"פ שאין קרובות זו לזו, הרי הרואה את זו ומהלך עד שרואה את זו יודע הוא כי תואמות הן ומכוונות זו לזו, והיינו דאמרין כתיבה היא אלא שהיא מחוסרת קריבה, עד כאן. ודבר רחוק הוא זה. אבל מצאתי בירושלמי ענין יורה על פירוש זה, דגרסינן התם ר' יעקב רבי יוסה בשם ר' אליעזר כתב אות אחת בטבריה ואחת בצפורי חייב והא תניא אם אינן נהגין זה עם זה פטור, אמר ר' בא בר ממל תפטר בסיד דק'. וראה גם מגיד משנה, הלכות שבת, יא, יב: 'ולרבינו האי בשם הראשונים יש ענין אחר בזה' (הלשון 'תפטר בסיד דק' מצויה בשלושת עדי הנוסח של חידושי הרשב"א למסכת שבת: שבעה שיטות, קושטא ת"פ, דף לד ע"ג; כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 6, דף קעט ע"א; כ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 947, דף 152ב).

ג. תשובה לקאבס על טבילת בעל קרי

מבוא

להלן יידונו שלושה דפים קטנים,⁸⁶ רצופים, שהתפרסמו בסדר הפוך. הדף האחרון התפרסם כבר לפני מאה שנה; הדף שלפניו נדפס לפני שנים אחדות; ועתה מתפרסם לראשונה גם הדף הראשון. כדי לעמוד על טיבם של הדפים הללו יש לתאר תחילה קונטרס קטן של תשובות, שנדפס בתשובות הגאונים הרכבי, סי' שלט-שמד. קובץ זה מכיל שש תשובות, ובראשן כותרת: 'שאלאתא אילין דשאלו בני קאבס'. בסוף הקונטרס באים דברי חתימה ארוכים שכתב הגאון המשיב לשואל, ר' אברהם החבר בן מר רב משה הרב [למשפחת אבן ג'אמע].⁸⁷ שמו של הגאון המשיב לא נזכר במפורש, אך כמה מהתשובות שבקונטרס מובאות במקומות אחרים על שמו של רב האי.⁸⁸ מקצת השאלות הועתקו באריכות, ואולי אפילו בשלמות (סי' שמג-שמד) ושאלות אחרות קוצרו מאוד על ידי המעתיקים (סי' שלט-שמב), ולעיתים השתמרו במקבילות אחרות.⁸⁹ בכתב היד שממנו נדפס הקובץ הזה יש מספור לתשובות: סי' א-ו;⁹⁰ אך כפי שהעיר י"נ אפשטיין, בסוף התשובה האחרונה נכתב בגליון כתב היד: 'י"ד תש"ו', כלומר בקונטרס המקורי היו 14 תשובות.⁹¹ נפנה עתה לקטעי הגניזה. ואלו הם שלושת הדפים המתפרסמים כאן:

1. קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 311.120. בקטע זה דף אחד, שטרם נדפס, ובו הועתקו שלוש תשובות.

התשובה הראשונה עוסקת בחלוקת ירושה. בקטע הגניזה השתמר רק סוף התשובה, אך היא מצויה בשלמותה בתשובות הגאונים הרכבי, סי' שמג.

התשובה השנייה עוסקת בהכשר כלים שנקנו מגוי, וגם היא מצויה בתשובות הגאונים הרכבי, סי' שמד. כזכור, בתשובות הגאונים הרכבי באים בסוף התשובה הזו דברי חתימה ארוכים שכתב הגאון לשואל; אך הם לא הועתקו בקטע הגניזה (אך ראה עוד להלן, בתיאור הדף השלישי).

התשובה השלישית, שרק תחילתה (וליתר דיוק: רק תחילת השאלה) נשתמרה בקטע הגניזה, עוסקת בביאור סוגיית ברכות כב ע"ב על טבילת בעל קרי. תשובה זו חדשה, ולא נשתמרה במקבילות אחרות.

2. קמברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080.6.17. בקטע זה דף אחד, שנדפס לפני שנים אחדות על ידי הרב י"י מילר.⁹² דף זה מכיל את המשך השאלה הנזכרת על טבילת בעל קרי.

3. ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 4050.2. בקטע זה דף אחד, שנדפס בעת ובעונה אחת על ידי בנימין מנשה לוין ועל ידי אברהם מרמרשטיין.⁹³ הדף מכיל את סוף השאלה הנזכרת על טבילת

⁸⁶ גודלם של הדפים כ-13.5 ס"מ גובה וכ-9 ס"מ רוחב.

⁸⁷ למעט מידע עליו ראה אפשטיין (לעיל, הערה 44), ב, עמ' 862-863; בן-ששון (לעיל, הערה 39), עמ' 147-148. על היישוב היהודי בקאבס ראה לעיל, הערה 43.

⁸⁸ ראה למשל, חמדה גנוזה (לעיל, הערה 11), סי' קלד-קלט, שבראשם כותרת: 'לרכינו האי גאון זצ"ל'. סי' קלד = תשובות הגאונים הרכבי (לעיל, הערה 33), סי' שלט (וכאן הועתק רק המשפט הראשון); סי' קלו = הרכבי, סי' שלט; סי' קלז = הרכבי, סי' שמא; סי' קלט = הרכבי, סי' שמד.

⁸⁹ ראה חמדה גנוזה, סי' קלז (=תשובות הגאונים הרכבי, סי' שמא); תשובות הגאונים החדשות², מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשע"ט, סי' קכג (=תשובות הגאונים הרכבי, סי' שמב). וראה רוזנטל, רב פלטוי גאון (לעיל, הערה 43), עמ' 598.

⁹⁰ וכן גם מספור שני (שממשיך את התשובות שלעיל מזה): צב-צז; ואף מספור שלישי: קכה-קל. המספור שלט-שמד הוא של הרכבי.

⁹¹ ראה תשובות הגאונים הרכבי (לעיל, הערה 33), עמ' 172, הערה ג; אפשטיין (לעיל, הערה 44), ב, עמ' 928. וראה גם ג' ליבזון, ה'גזירתא" בתקופת הגאונים ובראשית ימי הביניים', שנתון המשפט העברי, ה (תשל"ח), עמ' 128, הערה 136; גרונר (לעיל, הערה 44), עמ' 87-88, מס' 7; תשובות הגאונים החדשות (לעיל, הערה 89), סי' קכא, הערה 1.

⁹² י"י מילר, 'מגנזי הגאונים: מבחר מתשובות הגאונים מכתב יד', קובץ חצי גבורים פליטת סופרים, ז (תשע"ד), עמ' כו-כז, סי' ט.

⁹³ ב"מ לוין, גנזי קדם, ב (תרפ"ג), עמ' 21; א' מרמרשטיין, בביקורתו על גנזי קדם חלק א, REJ, 76 (1923), pp. 99-100.

בעל קרי ואת התשובה במלואה, ולאחר מכן דברי חתימה, שסופם חסר. דברי החתימה (או מה שנותר מהם) מקבילים לדברי החתימה שבתשובות הגאונים הרכבי, סוף סי' שמד, שכבר נזכרו לעיל.

נמצאנו למדים כי שלושת הדפים הרצופים הם חלק מקובץ של תשובות גאונים, שדפיו הראשונים והאחרונים טרם זוהו בין אוצרות הגניזה. קובץ זה מקביל בעיקרו לנדפס בתשובות הגאונים הרכבי, אך עתה מתברר כי העורך הקדום של תשובות הגאונים הרכבי השמיט תשובה אחת בסוף הקונטרס – זו על טבילת בעל קרי.

להלן מתפרסמים שלושת הדפים הרצופים שבגניזה, שבהם סופה של תשובה אחת, שתי תשובות מלאות ותחילת דברי החתימה לקונטרס.⁹⁴ החידוש שבקטעי הגניזה הוא רק בשאלה ובתשובה האחרונה, ואדון אפוא רק בהן.

השאלה והתשובה, שלשונן נראית לעתים קצרה מדי,⁹⁵ עוסקות למעשה בשלושה עניינים נפרדים, אם כי קרובים. העניין האחד הוא המחלוקת שבבבלי באשר לבעל קרי: האם הוא חייב בטבילה או שמא די לו בנתינת תשעה קבין של מים על ראשו? השני, האם יש להקפיד שתשעת הקבין יפלו במלואם על ראשו של המיטהר? והשלישי, האם אישה נידה שרחצה באמבטי מטמאת (או ממאיסה) את המים, ומעתה ואילך אין לרחוץ בהם? השאלה האחרונה נובעת בוודאי מהמנהג שרווח למדי באותם ימים, שנידה מטמאת במגע;⁹⁶ בצירוף נוהג נוסף, שמתועד במפורש בשאלה, שבית מרחץ אחד שימש לסירוגין לגברים ולנשים.⁹⁷

מעניינת במיוחד היא עדותם של השואלים על פסיקתם של 'תלמידים' שבאו מארץ אדום.⁹⁸ השואלים כתבו 'שכמה תלמידים הבאים מארץ אדום הורו בו צד קולא', והגאון בתשובתו משבח את פסיקתם: 'וקולא שהורו לכם הבאין מרומי – יפה הוא, וכך אנו נוהגין וכל קדמוננו, לפיכך עשו כך ולא תחושו'. אך לא ברור כלל מה פסקו אותם תלמידים. המעיין בדברי השואלים מתרשם כי התלמידים הללו עסקו בעניין השלישי שנזכר לעיל, והתירו לבעל קרי לטבול באמבטי שרחצה בה אישה נידה, על אף שזו טימאה (או המאיסה) את המים.⁹⁹ אך עיון בתשובת הגאון מלמד כי

⁹⁴ מילים אחדות מנוקדות בקטעי הגניזה.

⁹⁵ ראה להלן, הערה 115.

⁹⁶ ראה בעיקר: י' דינרי, 'מנהגי טומאת הנידה – מקורם והשתלשלותם', תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 302-324; מ"ע פרידמן, 'הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כתיב גניזת קהיר', *Maimonidean Studies*, 1 (1990), חלק עברי, עמ' 1-21. שאלה דומה, אך לא זהה, עלתה גם על שולחנו של מהר"ם מרוטנבורג, בגרמניה, במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, והוא פסק ללא היסוס שאין כל בעיה הלכתית בדבר: 'ואומר [=מהר"ם], אשה טהורה שטבלה עם אשה טמאה או לאחריה, אין בזה קפידיא, וטהורה לבעלה' (תשב"ץ, מהדורת ש' אנגל, ירושלים תשע"א, סי' תפב. בספר האגודה, קראקא של"א, נידה, סי' מג: 'אשה טהורה שרחצה עם נדה'. וראה גם רבי מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תשי"ז-תשכ"ג, ב, עמ' רס, סי' קס).

⁹⁷ על בתי מרחץ בחברת הגניזה ראה S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley - Los Angeles - London 1967-1993, V, pp. 96-100.

⁹⁸ 'תלמידים' שהגיעו לצפון אפריקה, ובפרט מרומי או מארץ אדום, נזכרים בכמה שאלות שנשלחו לגאונים. ראה להלן, הערה 110; תשובות הגאונים החדשות (לעיל, הערה 89), עמ' 104, סי' קא, ושם בהערה 90; ועמ' 173, סי' קכו, ושם בהערה 31, ובספרות הרשומה שם ושם; בן-ששון (לעיל, הערה 39), עמ' 234-236. אביגדור אפטוביצר טען כי התלמידים האיטלקיים הם ר' הושיאל ובני חברתו, אך יעקב מאן דחה בצדק את דבריו, ראה: V. Aptowitz, 'Untersuchungen zur gaonäischen Literatur', *HUCA*, 8-9 (1931), pp. 421ff. (1932); י' מאן, 'עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 295-301. וראה גם לויז, רב שרירא גאון (לעיל, הערה 50), עמ' 18, הערה 3; ש' אברמסון, פירוש רבינו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 21, הערה 11. וראה גם להלן, הערה 110.

⁹⁹ ר' קלונימוס מרומי, שפעל במחצית השנייה של המאה האחת עשרה, עסק אולי בשאלה דומה. אך תשובתו השתמרה רק בקיצור רב ואינני יודע כיצד לפרשה אל נכון. בקיצור פסקי הרא"ש (נדה, פ"ט ס"ק ד) נפסק: 'שלש נשים שהן ישנות במטה [...] ונמצא דם [...] ואם נמצא ביניהן טמאות'; ועל כך כתב ר' מנדל קלונימוס: 'מכאן אשה טהורה שרוחצה עם יולדת שלא טובלה [שמא יש להוסיף: ומצאה דם], צריכה הטהור' לספו' ז'

התלמידים פסקו בשאלה אחרת, זו שעלתה בסעיף השני שנזכר לעיל: שבנתנת תשעה קבין של מים אין צריך להקפיד שכולם יפלו על ראשו דווקא, והגאון שיבחה את פסיקתם בעניין זה. הגאון אוסר בתשובתו על טבילת בעל קרי באמבטי שרחצה בה אישה נידה, וברור שההיתר שהורו התלמידים, והגאון תמך בו, לא היה בעניין זה. ייתכן אפוא שהמשפט בשאלה על אודות היתר התלמידים הוא מעין גלוסה, ששובצה שלא במקומה. על כל פנים, פסיקותיו של הגאון ברורות הן: בעל קרי צריך לתת על ראשו תשעה קבין של מים אך אינו צריך טבילה; אין לטבול במים שרחצה בהם אישה נידה; ואין צריך לדקדק שכל תשעת הקבין יפלו על ראשו של האיש.

המהדורה

<א> [וכיון דאפושי ארישי לאו מילתא היא]¹⁰⁰

<דף 1 ע"א>¹⁰¹

ואף [על] גב דאיכא דניחא

ליה הכין, כל שכן עכ[ו]בי

ההוא ריגעא עד ד[סל]יק

גורל ביניה ובין אחוהי.

והילכך בהא כופין על

מ[יד]ת [סדו]ם ויהבינן לתרין

אחי מחד גיסא. ויתום קטן

ליכא מן ד[ינא] לברור לו¹⁰² חלק

יפה עם בני [דודו].

<ב>¹⁰³ כלי עץ המ[צופין] בסמנין

מעורבין בל[וב]ן ביצה וסיד

ונלקחין מן הגוי[ם] אחר

שנישתמשו בהן בחמין

ובצונין, מי אמרינן כיון דאית

בציפויין סיד דמיאן ל[כלי]

חרס ולא מהניא [בהו] הגעלה

או לא. הכין חזינא שהכלים

הללו אם נלקחין חדשים

נקיים, והא דאמ' (ראה נידה סא ע"א) אי בדק' ומצאת' טהור', הכא במים החמ' אי' יכולה לבדוק ומחזיקי' לה בחזק' טומאה, בתשוב' רבי' קלונימוס איש רומי' (כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 449, דף 281א; ובמקבילות: כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 313 [נויבאואר 683], דף 126ב; כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Oo. 6.70.1, דף 171ב). על ר' קלונימוס מרומי ראה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים², ירושלים תשמ"ט, עמ' 354-348. על ר' מנדל קלויזנר ועל הגהותיו לקיצור פסקי הרא"ש, שבהן הביא בקיצור רב ממקורות שונים שעמדו לפניו, ראה ש' עמנואל, 'תשובות ר' חיים אור זרוע', סידרא (בדפוס).
100 ראה בבלי בבא בתרא יב ע"א. השלמתי על פי תשובות הגאונים הרכבי (לעיל, הערה 33), סי' שמג; אוצר הגאונים החדש מסכת בבא בתרא, מהדורת י' ברודי, כ' כהן וי"צ שטמפפר, ירושלים תשע"ז, סוף סי' קטז (בשניהם מצויה התשובה בשלמותה).

101 קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 311.120

102 המילים 'לברור לו' חסרות בתשובות הגאונים הרכבי.

103 תשובות הגאונים הרכבי (לעיל, הערה 33), סי' שמד; תשובות הגאונים החדשות (לעיל, הערה 89), סי' קכד (ושם רשומות מקבילות נוספות).

<דף 1 ע"ב>

מן הגוים אפשר לישראל
להישתמש בהן כהלכה. אבל
ישנין שכבר נשתמשו בהן גוים
בחמין לא מהניא בהו הגעלה
ואין להן תקנה שישתמשו
בהן ישראל במאכל ולא
במשתה. <ג> הא דתנו רבנן¹⁰⁴
בעל קרי חולה שנפלו עליו
תשעת קבים מים טהור,
במי דברים אמורים לעצמו
אבל לאחרים ארבעין סאה,
ואמרינן [ן] עלה פליגי בה ר' יוחנן
חד מהאי זון [גא] וחד מהאי זון [ג] א
[א] סופא, חד אמ' הא דאמרת
ר' יהודה אומ' ארבעים סאה
מכל מקום לא שנו אלא
בקר [קע] אבל בפלים לא
ו[חד] אמ' אפילו בכלים נמי
[א] מר לאיתויי מים שאובין.

<דף 2 ע"א>¹⁰⁵

ואיצטריך לן ואיצטריכנן
למשאל מקמי מרן על עסק
אזנא דמיא דבי מסותא,¹⁰⁶
כד טביל ביה בריא מרגיל
ובריא לאונסו, מי מטהר להו
או לא. כד לית ביה אלא תשעת
קבין לא קא מיבעיא לן, [ד] הא
רב חונא כיון דאמ' איפשר
במרזצאות אמ' ליה רב
חיסדא וכי יש טבילה בכלים¹⁰⁷
ואודי רב חונא ואמ' ליה
הא רב אדא בר אהבה קאי
כואתיה, ור' זורא נמי כרב
אדא בר אהבה. כי קא מבעיא

¹⁰⁴ בבלי ברכות כב ע"ב.

¹⁰⁵ קמברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080.6.17

¹⁰⁶ לפנינו (בבלי ברכות כב ע"א): אגנא דמיא דבי מסותא. וראה י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים ותל אביב תשמ"ב, עמ' 89: 'כמין אבטי [=אמבטי] של מרחץ שהוא אזנא דמיא'. וראה שם בהערה 12.

¹⁰⁷ ראה דקדוקי סופרים, שם.

לן דאית ביה ארבעין סאה
ואסיקנן למר אפילו בכלים,¹⁰⁸
וקצת בני אדם נחתין לאוזנא
דבי מסותא ועל גופיהו טומאה,
מי אמרינן כיון דעיקרון []

<דף 2 ע"ב>

טומאה שנוגעת בהן מטמאתן
ופוסלתן מלטהר. ולא עוד שיש
לחוש שנדה נגעה בהן, כי באילו
המקומות מרחץ אחד רוחצין ב[ו]
אנשים ונשים, לאחר שיוצאין
אילו נכנסין אילו, והנדות נכנסות
בו ומשתמשין באוזנא, בבקשה
מלפני אדוננו אם יראה שהטובל
בו מטהרו מטמאתו אף על גב
דמ[אי]ס או אינו מטהר, (שפמה) {שְׁכֻמָּה}¹⁰⁹
תלמידים הבאים מארץ אדום
הורו בו צד קולא.¹¹⁰ ודאצריכו רבנן
בארי מרגיל ובארי לאונסו
בתר דבטלוהא לטבילותא
תשעת קבין בנתינה, צריכין
שיעברו כולן על ראשו, או דילמא
אף על גב דלא עברו על ראשו
אילא¹¹¹ מקצתן והשאר נתנן

<דף 3 ע"א>¹¹²

על שאר גופו סגיא בהכי. יורנו
אדוננו ברב ענותנותו וגודל חכמתו.
ומי שברומו שלום יוסיף לאדוננו
משפע ברכותיו ורוב טובותיו
ויתן לו שכרו משלם בשני עולמות.
הכין חזינא דהני טעמי כולהון
שביקין, ולא צריכין טבילה באילין

¹⁰⁸ לפנינו: וחד אמר אפילו בכלים.
¹⁰⁹ הסופר כתב 'שפמה', ותיקן בגיליון וכתב: 'יושך אן יכון שְׁכֻמָּה' (=יש מקום לחשוש שצריך להיות: שְׁכֻמָּה .
תודתי לפרופ' מ"ע פרידמן על עזרתו). על עדותם של התלמידים ראה לעיל, ליד הערה 99.

¹¹⁰ השווה לדברי השואלים מרב שרירא גאון, ששאלו בנושא קרוב, ואף הם הזכירו פסיקה של תלמידים: 'היינו
במקומנו מחמירין על עצמנו שלא יגע ממנו אדם במשכב ומושב שלנדה [...] עד שקמו תלמידים בזמן הזה
ובקשו לשנות מנהגו בדבר זה ואמרו דלגבי משכב ומושב שלנדה שלא לפרוש מהן' (פרידמן, הרחקת הנידה
[לעיל, הערה 96], עמ' 9; ראה שם באריכות).

¹¹¹ =אלא. וכן להלן.

¹¹² ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 4050.2

יומי אילא לנדה ולזב¹¹³ ולזבה, ולא
סלקא להון טבילה לעולם אילא
במי מקוה שאינן שאובין. וביותר
אשת איש דלא שריא לבעלה
אילא בטבילה. אבל לענין
בעל קרי, בין חולה ובין בריא,
בין מרגיל ובין לאונסו, בתשעת
קבין סאגי ליה. ובנתינה סאגי
ולא צריכי בטבילה, דהא בטלוה
לטבילותא. ואוזנא דמיא דנחתא
ליה נדה, כבר נטמאו המים

<דף 3 ע"ב>

ואין מטהרין אילא מים יוצאין
מן הנקב שלמרחץ שבאים
מן המגור שלמים¹¹⁴ ישפכם,¹¹⁵
בין שנפלו כלם על ראשו
ובין שלא נפלו כלם על ראשו,
אילא שדרכו להתכוין שלא
יאבדו ויפלו לכן ולכן.¹¹⁶ ואין
צריך לכוין תשעת קבין, אילא
יתן על גופו הרבה מתשעת
קבין. וקולא שהורו לכם
הבאין מרומי יפה הוא, וכך
אנו נוהגין וכל קדמוננו, לפיכך
עשו כך ולא תחושו. ואתה
יקירנו אהובנו החביב עלינו
מ'ר' אברהם החכם בן מ'ר' משה
הרב יאמצכם אלהינו ויסך
בעדכם ויגן עליכם שאתה¹¹⁷

[מוסר עצמך לשאוב תורה ממעיין ברור ותעלומה להוציא אור ולהעמיד על מתכנתו].

¹¹³ מילה זו נשמטה בפרסומו של לוי (לעיל, הערה 93).

¹¹⁴ הלשון על פי משנה בבא בתרא ד, ו: 'המגורות של מים'.

¹¹⁵ כפי הנראה יש לפסק: 'כבר נטמאו המים ואין מטהרין. אילא [=אלא] וכו'. כלומר, אסור לבעל קרי לטבול באמבטי שרחצה בה נידה, ועליו להשתמש במים שבאים ישירות ממאגר המים של בית המרחץ.

¹¹⁶ =לכאן ולכאן.

¹¹⁷ כאן מסתיים הדף. הוספתי את סיום המשפט על פי תשובות הגאונים הרכבי; ושם המשך.